

İRANIN AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİ TANIMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

*Tofiq Kocərli, Akademik,
“Xalq” qəzeti, 5 mart 1996-cı il.*

Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldığı andan Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tanınması uğrunda aparılan çətin mübarizə uğurla nəticələndi. 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası (Antanta dövlətləri) Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanıdı. Antantadan sonra Azərbaycanın müstəqilliyini tanımalarını rəsmi e'lan edən ilk dövlət İran oldu. Azərbaycanın hər şeydən daha əvvəl və hər şeydən daha çox məhz beynəlxalq tanınmaya ehtiyacı olduğu bir şəraitdə, İranın bu diplomatik aktı əlamətdar hadisə idi. İran dövlətinin Azərbaycanın müstəqilliyinə, Azərbaycan xalqının suveren hüquqlarına hörmət əlaməti idi. Bunu biz həmişə minnətdarlıqla xatırlayacağıq.

Lakin İranın Azərbaycanı tanınması heç də ağrısız və asanlıqla baş verməmişdir. Həmin yol çox enişli-yoxuşlu olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski 1918-ci il mayın 30-da Tehrana müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin e'lan edilməsi barədə radioteleqram göndərmişdi. İran hökuməti isə buna məhəl qoymamış, Azərbaycanın istiqlalına açıq münasibət bildirməmişdi.

Əslində isə İran Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasına və tanınmasına mənfə münasibət bəsləmişdir. Həm də bu münasibətdə İran diplomatları bə'zən əsəbilik və diplomatik nəzakətsizlik də göstərmişlər.

İyunun 19-da İstanbula gələn M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlalı haqqında bəyannaməni və digər sənədləri xarici ölkələrin Türkiyədəki səfirliklərinə, o cümlədən İranınkına göndərmişdi. Lakin orada həmin sənədləri bir zərfə qoyub geri qaytararaq yazılı surətdə bildirmişdilər ki, biz Azərbaycan adında müstəqil dövlət tanımırıq, Azərbaycan İranın tərkib hissəsidir və ona görə də Azərbaycanın müstəqilliyinə e'tiraz edirik.

M.Ə.Rəsulzadə sentyabrın 6-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə yazırdı ki, İran nümayəndəsi ilə köhnə tanış, “ancaq onun bu kobud hərəkətinə görə onunla görüşməyi arzu etmirəm”.

Maraqlıdır ki, noyabrın 16-da İranın Türkiyədə elçisi Mirzə Mahmudxan Ə.M.Topçubaşovla söhbət edərkən, hələ Tehrandan yaxşı tanıdığı M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşə bilməməsindən giley-güzar etmişdir: “Rəsulzadə ilə biz, təəssüf, görüşmədik. Hətta iki dəfə rastlaşdıq, ancaq salamlaşmadıq da. Zati-aliləri, bağışlayın ki, mən bu barədə danışiram. İnandırıram, bunu sizə doğma adam kimi deyirəm, axı biz və siz qardaş. Elə deyilmi, zati-aliləri? Gör necə fatal səhv baş vermişdir (- yəqin Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsinin geri qaytarılması ilə əlaqədar əhvalat nəzərdə tutulur - T.K.). Siz, əlbəttə, şübhə etməyə bilərsiniz ki, biz, farslar sizin azadlığınıza qəlbən şadıq. Əgər Qafqazda ermənilər və gürcülər azad dövlətlər yaradırlarsa, bunu nəyə görə müsəlmanlar da etməsinlər. Deməli, biz sizin müstəqilliyiniz əleyhinə ola bilmərik, biz birinci olaraq sizin müstəqilliyinizi alqışlamalıyıq”.

Söz ola bilməz, bu fikirlər Azərbaycana sağlam düşüncəli münasibətdən xəbər verirdi. Ancaq İran elçisi ilə söhbətin gedişindən aydın olur ki, o, mövqeyində ardıcıl olmamışdır, tarixi faktlarla hesablaşmamaq meyilləri, imperiya təfəkkürü, Azərbaycana yuxarıdan baxmaq psixologiyası elçidə çox güclü olmuşdur.

Topçubaşov elçi ilə dialoqunun bir yerini belə təsvir edir:

“İran elçisi. Dövlətinizi “Azərbaycan” adlandırmısınız, bu, nə deməkdir? O deməkdirmi ki, siz İran hüduqlarında olan əsl Azərbaycana iddia edirsiniz? (İranın xarici işlər naziri də Topçubaşova demişdi ki, dövlətin adını “Azərbaycan” qoymaqla səhv etmişiniz, “axı indiyə qədər mərkəz Təbriz olmaqla bizim ərazi Azərbaycan adlanmışdır”)

Mən. Qafqaz azərbaycanlılarının belə bir iddiası olmamışdır və yoxdur. Axı, bu, coğrafi termindir: Azərbaycan Qafqazda da var, İranda da.

İran elçisi. Yox... Bu, təkə coğrafiya deyil... Siz özünüzü Azərbaycan türkləri sayırsınız. Halbuki, Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Qafqazda və İranda heç türklər yoxdur. Hamı farsdır, sizin atalarınız və babalarınız hamısı farslar olmuşlar.

Mən. İzn verin...

İran elçisi. (Təlaşla sözümlü kəsərək): Yox ... Siz dinləyin. Sizin sivilizasiyanız fars sivilizasiyasıdır, mədəniyyətiniz fars mədəniyyətidir, adət-ənənələriniz fars adət-ənənələridir, hətta geyimləriniz fars geyimləridir. Amma bu sizin günahınız deyildir. Ton buradan (-Türkiyədən - T.K.) verilmişdir. Urmiya, Soyuq-Bulaq, Təbrizlə birlikdə Azərbaycan və Zaqafqaziya müsəlmanları - bütün bunlar türk olmayan yerdə türk axtaran buradakı (- Türkiyə - T.K.) xadimlərin planlarına daxil idi.

Mən. Bağışlayın, axı xalqların mənşəyini izah edən elmlər var...”

Azərbaycanın tarixi, istiqlalı, bu istiqlalda Türkiyənin rolu, xalqımızın mənşəyi, mədəniyyəti haqqında belə sayıqlamalar təkcə Mirzə Mahmud xana məxsus deyildi. İran diplomatlarının keçmişə müraciətləri tarixə maraqla, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq istəyi ilə bağlı deyildi. Burada siyasi məqsəd güdüldü: Rusiyadan təzəcə ayrılıb müstəqillik qazanmış Azərbaycanı İranla birləşdirmək xülyası.

Bu xülya gizlədilmirdi də. Paris sülh konfransında İran nümayəndə hey'ətinin başçısı M.M.Əliqulu xan (xarici işlər naziri) dekabrın axırlarında yol üstü iki gün Bakıda olmuşdu. Nazir Ə.Ağaoğlu ilə söhbətində Azərbaycanı İranla birləşdirməyi təklif etmişdi. Əliqulu xanın özünün deməsinə görə, Ə.Ağaoğlu qəti olaraq Azərbaycanın “İranla birləşməsi imkanının əleyhinə çıxmışdı”. 1919-cu ilin yanvarında İstanbulda Ə.M.Topçubaşovla görüşərkən, Əliqulu xan demişdir: “Əhməd bəy həddindən artıq tezqızısan adamdır”. Azərbaycanı İranla birləşdirmək təklifini Əhməd bəy “hirsənib özündən çıxmaqla” qarşıladı. Təklifi Bakıda rədd edilən Əliqulu xan, İstanbulda həmin istiqamətdə yeni bir cəhd göstərmişdir. Yanvarın 15-də o, Topçubaşova demişdir: “Sizin Azərbaycan haqqında məsələni Azərbaycanın İranla ittifaqı və birləşməsi şəklində həll etmək sizin üçün daha münasib olardı”.

Görünür, məsələ Topçubaşov üçün o qədər əcaib görünmüş və gözlənilməz olmuşdur ki, o, nazirin sözlərini “Necə?” heyrəti ilə qarşılamışdır.

Nazirin izahı belə olmuşdur: “Sizin Azərbaycan, əlbəttə, daxili muxtariyyətini (? - **T.K.**) saxlayacaqdır. Xarici vəziyyətə gəldikdə isə, o, xüsusi aktla müəyyənləşəcəkdir. Bütün bunlar, əlbəttə, konqresdə rəsmi şəkllə salınacaqdır. Əgər məsələnin mahiyyətinə varılsa, belə bir nəticə həm sizə, həm də bizə sərfəlidir və bunu Antanta bəyənər”.

Topçubaşov bu barədə Tehranda ya Bakıda danışmaq aparmaq lazım olduğunu bildirmiş, məsələyə şəxsi münasibətini isə belə açıqlamışdır: “Azərbaycanı İranla birləşdirmək təklifi bir çox səbəblərə görə qəbul edilə bilməz”.

Əliqulu xan birləşmək haqqında İran təşəbbüsünə Topçubaşovu meylləndirmək üçün demişdir: “ruslar hamıdan əvvəl, sonra isə gürcülər və ermənilər (nə qədər düşmənçilik etsələr də, hər halda xristiandırlar) sizi yeyəcəklər, sonra da bizi ... Bax, indi bizə e'timad və birlik lazımdır”.

Topçubaşov bu “arqumentə” soyuqqanlıqla yanaşmış və təmkinlə yenə də Azərbaycanın müstəqilliyi prinsipini vurğulamışdır.

“Əlbəttə, o da, bu da qarşılıqlı olmalıdır, özü də birliyi mən həm İranın, həm də Azərbaycanın müstəqilliyinin (müstəqilliyinin! - **T.K.**) mənafeələrinin qorunması üçün ittifaq

mə'nasında başa düşürəm. Bu halda, inanıram, siz bizim şəxsimizdə e'tibarlı müttəfiq əldə edəcəksiniz".

"Mən də inanıram" deməklə, nazir həmin mövzuda söhbəti tamamlamışdır. Ehtimal ki, o, Topçubaşovu dilə tutmaq cəhdinin əbəs olduğunu nəhayət anlamışdır.

İran xarici işlər naziri İstanbulda Topçubaşovla üç dəfə görüşmüşdür. Bu görüşlər əsasında o, Azərbaycanın müstəqilliyinə hörmət etdiyini də bildirmişdir. Əliqulu xan demişdir: "biz sizin müstəqilliyinizin nəinki əleyhinə deyilik, hətta, qəlbən müstəqilliyinizi istəyirik".

Topçubaşov nazirin bu sözlərindən razı qaldığını söyləmiş və "İran Azərbaycanına bizim heç bir iddiamız yoxdur, biz sizdən kömək və dostluqdan başqa heç bir şey istəmirik. Əgər siz Ermənistan və Gürcüstan Cümhuriyyətlərinin əleyhinə çıxمامısınızsa, niyə bizim əleyhimizə olarsınız"-demişdir.

Nazirin cavabı belə olmuşdur: "Tamamilə düzdür: biz sizin müstəqilliyinizi xüsusilə arzu edirik. Sizin eşitdiyiniz (- İran elçisinin yuxarıda gətirilən fikri - **T.K.**) yalnız "Azərbaycan" adının doğurduğu anlaşılmazlıqdır".

Ancaq bunlar dilucu deyilən sözlər idi və əslində gözə küllüf etmək üçün idi.

Topçubaşov deyəndə ki, "Nə qədər çətinliklər olsa da, inanıram, biz məhv olmayacağıq, zira bizim indi Vilsonun prinsiplərinə müvafiq müstəqil siyasi həyat üçün hər şeyimiz vardır. Əgər İran bizim müstəqilliyimizi istəyirsə, bu işdə bizə kömək etməlidir", nazir niyyətini və hirsini artıq gizlədə bilməmişdir: "Vilsonun prinsipləri ilə yanaşı, tarix var, tarixi hüquqlar var. İran şahlarının hakimiyyətinə tabe olan Zaqafqaziya xanlıqlarının vəziyyəti sizə yaxşı mə'lumdur. Güman edirəm ki, sülh konqresi (- Paris sülh konfransı - **T.K.**) tarixi hüquqları nəzərə almaya bilməz".

Nazirin mövqeyini Topçubaşov dərhal anlamış və dərhal demişdi: "Yə'ni, deməli, İran Azərbaycana öz hüquqlarını irəli sürəcəkdir, yaxud sürür? Bəlkə İranın tarixi hüquqlarına qarşı, daha qədim xarakterli tarixi hüquqlar irəli sürüləcəkdir? ... Nə olar, əgər bizim gücümüz çatmasa və biz əlacsız qalsaq, ola bilsin bizim İran ilə kombinasiya baş tutsun. Bunun üçün sizin gücünüz çatarmı? Siz sülh konqresində tarixi hüquqlarınızı qorumağa ... hazırsınızmı?"

İran Paris sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda, demək olar ki, bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqlarına qarşı ərazi iddiası irəli sürdü.

Lakin tədriclə Azərbaycanla İran arasında qarşılıqlı anlaşma yaranmağa başladı. Bu işdə Avropaya səfərə çıxan İran şahının avqust ayının 16-da yolüstü Bakıda dayanması müəyyən rol oynamışdır. Şah "mehriban qonaqpərvərlik üçün Azərbaycan hökumətinə

minnətdarlıq” bildirmişdir. Bakıdan qatarla gedən İran şahını Adil xan Ziyadxanov Batuma qədər müşayiət etmişdir. Yolda Ziyadxanov İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzə Nüsrətüddövlə ilə də söhbətlər etmişdir (Firuz Mirzə həm də Paris sülh konfransında İran nümayəndə hey’ətinin başçısı tə’yin olunmuşdu). Güman etmək olar ki, İran şahının Bakıda gördükləri, eşitdikləri, Ziyadxanovun İran naziri ilə söhbətləri İran rəhbərliyində Azərbaycan haqqında obyektiv fikir yaranmasına tə’sir göstərmişdir.

Öz növbəsində Paris sülh konfransında Azərbaycan və İran nümayəndə hey’ətləri arasında yaxınlaşma baş vermişdir. Topçubaşovun noyabrda Bakıya göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, nümayəndə hey’ətimiz Londondan Parisə gəlmiş Mərkəzi Müsəlman Cəmiyyətinin (1886-cı ildə yaradılmışdır) başçılarından və Hindistan müsəlmanlarının tanınmış xadimlərindən olan Ağa Xanla görüşüb Azərbaycanın tələbləri ilə onu tanış etmiş, həm də İranla münasibətlərin sahmana salınmasında onun vasitəçiliyindən istifadə etməyə nail olmuşdur. Ağa Xan Londona qayıtdıqdan sonra Mərkəzi Müsəlman Cəmiyyəti Azərbaycan nümayəndə hey’ətinə məktub göndərərək, Azərbaycan xalqına müstəqillik yolunda müvəffəqiyyət arzulamışdır. Oktyabrın 25-də Azərbaycan nümayəndə hey’ətinin Parisə təzəcə qayıtmış Ağa Xanla və İran nümayəndə hey’əti ilə birgə müşavirəsi keçirilir. Müşavirədə Azərbaycana kömək etməyin zəruriliyi və Azərbaycan və İran nümayəndə hey’ətlərinin həmrə’y fəaliyyət göstərməsi barədə razılığa gəlinir. Ertəsi gün Azərbaycan nümayəndə hey’əti ilə görüşən Firuz Mirzə Nüsrətüddövlə Qafqazda müstəqil Azərbaycanın mövcud olmasının zəruriliyini bəyan edir: “İran Qafqaz Azərbaycanının heç bir hissəsinə iddia irəli sürmür və Qafqaz Azərbaycanına ümumi mənafə naminə hər cür kömək etməyə hazırdır”.

Eyni zamanda Firuz Mirzənin təklifi ilə İran və Azərbaycan nümayəndələrindən ibarət birgə komissiya yaradılır. Komissiyanın oktyabrın 29-da olan birinci iclasında Azərbaycan nümayəndələri M.Mehdiyev və C.Hacıbəyli Azərbaycanın müstəqilliyi prinsipini bir daha ön plana çəkirlər. Bununla əlaqədar İran nümayəndələri (Zəkov Mülk və Mustan Sarus Sultan) bir daha bildirirlər ki, onlar Azərbaycanın müstəqilliyinə hörmətlə yanaşırlar.

Bir neçə günlük müzakirədən sonra M.Mehdiyev və C.Hacıbəyli birgə komissiyaya Azərbaycan nümayəndə hey’ətinin bəyəndiyi dörd maddədən ibarət saziş layihəsi təqdim edirlər. Həmin maddələr belə idi:

“1. Rusiyada dövlət idarəçiliyi və quruluşunun necə və hansı formada yaradılacağından asılı olmayaraq, Qafqaz Azərbaycanı Azərbaycan nümayəndələrinin sülh konfransına təqdim etdiyi tələblərdə və xəritələrdə göstərilən sərhədlər daxilində qəti olaraq və həmişəlik Rusiyadan ayrılır.

II. Qafqaz Azərbaycanının göstərilən hüdudlarında 1918-ci il mayın 28-dən mövcud olan Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtı Bakı şəhəri olmaqla, seçkili Prezidenti və parlamenti... olan müstəqil, asılı olmayan, demokratik cümhuriyyət kimi tanınır.

III. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti qonşu İran dövləti ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr yaradır. Həmin əlaqələrin əsasları və formaları, həm də həyata keçirilməsi vasitələri İran və Azərbaycan hökumətlərinin qarşılıqlı razılığı ilə hazırlanıb müəyyənləşdirilir.

IV. I və II maddələrdə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin öz müstəqilliyinin tanınması, bütövlüyünün və müstəqilliyinin hər cür qəsdən qorunması, siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi qüvvələrinin inkişafı işində İngiltərənin həqiqi köməyinə (İrana etdiyi kömək şəklində) ehtiyacı vardır”.

Ə.M.Topçubaşovun yazdığına görə, birgə komissiyadakı İran nümayəndələri bu sənədlə razılaşmış və onu Firuz Mirzəyə göndərmişlər.

Həmin sənədin qəbul olunması Azərbaycan diplomatiyasının ciddi nailiyyəti sayıla bilər.

Bu sənəd Azərbaycanla İran arasında uzun müddət davam edən mübahisələrə və anlaşılmazlıqlara son qoymuşdur. İran nümayəndələri Qafqaz Azərbaycanının e’lan edilmiş sərhədlər daxilində “müstəqil, asılı olmayan, demokratik” dövlət olması faktı ilə razılaşmışdılar.

Həmin sənədə Firuz Mirzənin, İran hökumətinin, habelə İngiltərə hökumətinin münasibəti necə olmuşdur? Ağa Xan Azərbaycanın tanınması barədə İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc ilə görüşüb söhbət etməliyi, bu baş tutmuşdurmu?

Bu haqda mə’lumatım yoxdur. Lakin onu demək olar ki, noyabrın 17-də Lloyd Corc İngiltərə Nümayəndələr palatasında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın yenidən Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq istəməmələrini bildirmişdir. Ə.M.Topçubaşovun yazdığına görə, Lloyd Corcun çıxışı Avropada böyük əks-səda doğurmuşdu. Topçubaşovun fikrincə, hadisələr Azərbaycanın xeyrinə cərəyan edirdi. Azərbaycan və digər Zaqafqaziya dövlətlərinə münasibətdə dönüş yaranırdı. O, daha sonra Bakıya xəbər vermişdi ki, İngilislərin fikrinə görə, Azərbaycan xalqı “müstəqil siyasi həyata qabil xalqdır”.

Ehtimal etmək olar ki, İran Azərbaycanla bağlı bu yeni meyilləri də nəzərə almış və Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında birgə Azərbaycan-İran komissiyasının müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə sadıq qalmışdır. İran hökumətinin dekabr ayında Bakıya səkkiz nəfərdən ibarət nümayəndə hey’əti göndərməsi həmin istiqamətdə xoş müjdə idi. Nümayəndə hey’əti azərbaycanlı həmkarları ilə İran və Azərbaycan dövlətləri arasında ticarət, tranzit, gömrük və teleqraf məsələlərinə dair müqavilə layihələrini müzakirə etmişdilər.

Beləliklə, Parisdə qəbul olunan sənəd, ümumiyyətlə Bakıda, İstanbulda və Parisdə aparılan Azərbaycan-İran danışıqları öz bəhrəsini vermiş və başqa amillərlə birlikdə, İran hökumətinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanıması üçün zəmin hazırlamışdı.

Artıq deyildiyi kimi, 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycan müstəqilliyini de-facto tanımışdı. Bu münasibətlə yanvarın 14-də Bakıda keçirilən şənliklərdə çıxış edən İran konsulu Ağa Səid Ziyaəddin Təbatəbai bildirmişdi ki, İran yaxın günlərdə Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanıyacaq.

Həqiqətən də, mart ayında Bakıda müasirlərinin “şərəfli bir konfrans” adlandırdığı Azərbaycan-İran konfransı keçirildi. Konfrans Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilə İran Şahənşah hökuməti arasında müqavilə layihəsi hazırladı. Martın 20-də müqaviləni Azərbaycan Cümhuriyyəti adından xarici işlər naziri F.X. Xoyski, ədliyyə naziri X.Xasməmmədov, yollar naziri X.Məlikaslanov və İran Şahənşah hökuməti adından Qafqazda İran missiyasının başçısı və fəvqəl’adə elçisi Təbatəbai imzaladılar.

Müqavilədə deyilirdi:

“İran Şahənşah hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin (Qafqaz) müstəqilliyini tanımasını təntənəli surətdə e’lan edir”.

Bununla birlikdə, iki dövlət arasında sabit dostluq münasibətləri yaratmaq, iqtisadi əlaqələri sahmana salmaq, habelə Azərbaycanın Tehranda, İranın Bakıda diplomatik nümayəndəliklərini təşkil etmək qərara alındı. Adilxan Ziyadxanov Azərbaycanın İranda diplomatik elçisi tə’yin olundu. Aprelin 15-də Azərbaycan parlamenti yekdilliklə həmin müqaviləni ratifikasiya etdi.

Beləliklə, İran beynəlxalq normalara uyğun olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-yure tanıdı. Bu, Azərbaycan-İran münasibətlərinin əlamətdar səhifəsidir.